

**A modernitás és az unitarizmus.
150 éve született Perczelné Kozma Flóra,
a szabadelvű vallásosság „apostolnője”**

Egy életút (re)konstrukciójának vázát általában egy kronologikusan ábrázolt folyamat megalkotása jelenti, a születéstől a halálig, vagy akár az ősök hagyományától az utódok örökségéig felépített életpályavonal adja. Ez a megközelítés általában odavezet, hogy a biográfiaíró az életutat koherens egészként ábrázolja.² Kövér György – aki elsősorban a politikusi életrajzok kapcsán beszél a biográfiaírás problematikusságáról –, többek között abban látja a nehézséget, hogy az életrajzíró önkéntelenül is homogenizál, és az adott esetben a személyiség egészét például az egyén politikai cselekvése köré építi fel.³ A dilemma elsősorban abból fakad, hogy az egyént nehéz a maga valóságos töredezettségében és ellentmondásosságában megragadni.⁴ Egy pályafutás vizsgálatának szempontjait természetesen meghatározza – a biográfiaíró megközelítésén túl – a források „milyensége”, megléte vagy hiányos volta.

¹ Sárai Szabó Katalin Phd történész-etnográfus, 2000-ben végzett az ELTE BTK-n, 2011-ben védte meg a disszertációját ugyanott. A Duna melléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének munkatársa. Kutatási területe a társadalomtörténet, nőtörténet, genderstudy.

² Bourdieu, aki a legszkeptikusabban tekint a biográfiaírásra, felveti annak problémáját, hogy az életrajzíró egy irányba mutató, koherens egészként kezeli az életutat, feldarabolja az életpályát, és csak a számára fontos epizódokkal foglalkozik. Bourdieu szerint az életpálya valójában diszkontinuus események, cselekedetek, érzetek egymásutániságából tevődik össze, az életpálya egysége csak reprezentáció. Bourdieu, Pierre: *L'illusion biographique. Acte de la recherche en sciences social*, 1986/jún. 69–72.

³ Kövér György: A biográfia nehézségei. *Aetas*, 2002/2–3. 250.

⁴ Giovanni Levi szintén, ha nem is olyan radikálisan, mint Bourdieu, de elítélte, hogy a biográfus lineárisan ábrázolja hőse életrajzát. Ő is hangsúlyozta az életút diszkontinuus, töredezett, ellentmondásos voltát, a szereplő cselekedeteinek bizonytalankodásait, tehetetlenkedéseit, amit a történész általában figyelmen kívül hagy. Véleménye szerint a történész az életutat, főhősét „egyfajta korlátozott és anakronisztikus racionalitásnak engedelmeskedő történelmi szereplők”-ként ábrázolja. Levi, Giovanni: Az életrajz használatáról. *Korall*, 2. évf. (2000). tél. 82.

Esetünkben hősnőnk – Perczelné Kozma Flóra – életének eseményeiről igen keveset tudunk, tehát az életút kronologikus, „teljes” rekonstruálása lehetetlen, ugyanis néhány adalék áll csak rendelkezésünkre. Magánirataiból pár tucat levél maradt fenn. Nyilvánosságnak szánt írásai azonban nagy számban megjelentek, így ezeknek a szövegeknek az elemzésével megismerhetjük gondolkodásmódját, a társadalom egészéhez és az egyes társadalmi kérdésekhez való viszonyulását. Életének egy fontos, meghatározó eseményéről is tudunk, nevezetesen felekezeti-váltásáról, amely megalapozta szociális tevékenységét, vallásos és „közhasznú irodalmi” munkásságát.

Perczel Ferencné leveldi Kozma Flóra 1864. június 22-én született Baracs-kán Kozma Ferenc (1826–1892) és Domokos Judit egyetlen gyermekeként. Kozma Ferenc miniszteri tanácsos, a magyar lótenyésztés „reorganizátora” volt. (Nagybátyja Kozma Sándor pedig királyi főügyész). Apja évtizedekig tartó aktív politikai pályafutás után, 1869-ben a földművelésügyi minisztériumon belül megszervezte a lótenyésztési osztályt. *„Barátai és kortársai szeretetreméltóságát, kedvességét, imponáló úri magatartását, nobilis gondolkodását, férfiasságát és mindenekfelett páratlan jó szívét emelték ki, ha róla szó került.”*⁵ Derűs, víg kedélyű embernek tartották, aki szeretett tréfálkozni. Két évvel halála előtt így nyilatkozott: *„A lélek ifjúságának és a hitnek megőrzése által tettem szert azon alapra, melyen állva a vénség sem tűnik fel előttem kietlennek.”*⁶ Kozma Flóra apjával való kapcsolata bensőséges lehetett,⁷ értékrendjét is valószínűleg erősen meghatároz-

⁵ Kozma Sándor: *A leveldi Kozma-család története*. Budapest, 1940, 131.

⁶ Kozma: i. m. 146.

⁷ „Tizenkét évvel ezelőtt midőn még szegény atyám élt s évről évre a november hónapot hivatalos ügyben az erdélyi méntelepeken töltötte, minden nov. 24-én érkezett Erdélyből számomra egy hosszú válogatott szavakban és szép érdemes stylusban irt levél, melynek megérkezéséhez én úgy hozzá szoktam, úgy ragaszkodtam, hogy midőn ezeket örökre beszüntette a sors – sehogysém tudtam hozzá szokni a rideg valóhoz! Hiába vett körül a családom szeretetével névnapomkor, hiába köszöntöttek meg szóval chablonos irányú levéllel a jó barátok – nekem hiányzott egy levél... Méltóságos Uram! Néhány év óta ismét minden év nov. 24-én becsenget a postás és hozza az én leveletem – Erdélyből! Még az írás is mintha ugyanaz volna a színes kifejezések, a válogatott, szinte költőileg rendezett szóval pedig ugyanolyan érzelmeteljes lélekből fakadnak, mint a milyenből azok a régi megsárgult levelek származtak!... bizalommal kérem, a míg csak érdemtelennek nem tart e kiténtetésre, küldje nekem minden nov. 24-én e várva várt levelet! Nem is képzelem Méltóságod micsoda visszafojtott szomorú és mégis örvendetes érzelmeket idéznek fel lelkemben e levelek!” Perczelné levele Ferencz Józsefhez, h. n. 1905. nov. 25. Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára (továbbiakban: MUEKvGyLt.) 55. Ferencz József unitárius püspök hagyatéka.

ta.⁸ Azok közül a történetek közül, amelyek apjáról fennmaradtak, jellemzőnek tűnik az egyházakhoz való viszonyáról szóló elbeszélés. Minden ménesbirtokon iskolaszéket állított fel, amelynek tagjai között mindenhol ott volt a pap és az orvos is. Miután nem volt minden majorban iskola, a távolabb lakó gyerekeket kocsikon szállították az iskolába. Egyik iskolalátogatása alkalmával, a gyerekeknek éppen hittan órájuk lett volna, de a katolikus pap még nem érkezett meg, mivel nem állt éppen rendelkezésre kocsi, amelyik az iskolába elvigye. Így Kozma Ferenc „református létére” – emelte ki Kozma Sándor a családtörténet írója 1940-ben –, megtartotta a katolikus hittanórát. Az eset után kiadott egy rendelkezést, miszerint soha nem fordulhat elő, hogy ne álljon fogat a pap rendelkezésére és emiatt bárhol is elmaradjon a hittanóra.⁹ A történet két lényeges momentumra is rávilágít: egyfelől Kozma Ferenc a társadalom minden rétege számára fontosnak tartotta a népoktatást és a hitoktatást. Ezek az alapelvek később lánya szociális munkájában szintén kulcsfontosságú szerepet játszottak. (Bár ő ezeket az unitárius szellem megnyilvánulásaként értelmezte.) Másfelől nem volt benne felekezeti elfogultság.

Kozma Flóra 1884-ben férjhez ment Perczel Ferenchez (1856–1914), Perczel Béla igazságügy miniszter¹⁰ fiához. Férjét 1891-ben a Magyar Mezőgazdák Szövetkezetének ügyvezető igazgatójává választották. Halálakor a *Köztelek* című lapban a következő emlékező sorokat írták róla: „*Puritán gondolkodás, az apró részletekre is kiterjedő gondosság és feltétlen üzleti realitás jellemezte tevékenységét.*

⁸ „Kis leány koromban áldott emlékü atyámmal a Margit szigeten nyaralva, csodálatos bámulattal töltött el az a mindennap ismétlődő eset, hogy szegény jó atyám elhaladva az utolsó napjait élő és a nevezetes tölgyek alatt ülő Arany János előtt – ki már se látott, se eszmélt – mindig következetesen levette a kalapot előtte, bár természetesen az élő halott nagy költő már sohasem viszonzta a köszöntést. Mikor egyszer félénken megemlítettem, hogy hiszen kárba vész a köszönés, mert az öregúr már nem reflectál erre, nagyon szomorú és szemrehányó szemeket vetett az én mélységes lelkületű atyám én reám. „Nem azért köszönti az ember a nagy lelkeket, hogy valami viszonzás jöjjön tőlük a számunkra” felelte az ő felejthetetlen érzelmes hangján „hanem, hogy megadjuk nekik a köteles tiszteletet s ezáltal saját lelkünket is emeljük! Ezt neked már meg kellett volna érezned! Sohasem felejttem el ezt a szelíd, de komoly szemrehányást és azt a megszégyenülést a mit gyermek voltom dacára éreztem! De azóta bele van vésvé a lelkembe az a törekvés – még ha mindörökké csak törekvés marad is –, hogy teljes önzetlenséggel tudjunk kalapot emelni a nagy lelkek előtt! Tudjunk tisztelni és szeretni a nélkül, hogy valaha viszontézelmeinkre, vagy akár csak tudomásulvételre is reflectálnánk.” Perczelné Kozma Flóra: *Bibliamagyarázat*. In uó 1915, 242.

⁹ Kozma: i. m. 133–135.

¹⁰ Perczel Mór 1848-as tábornok fivére.

*Számító kereskedő egyesült benne a gyakorlatias gazdával, az úri felfogás a tisztviselői kötelességérzéssel.*¹¹ Házasságukból négy lány született.

Hősnőnk, Perczelné Kozma Flóra 1895-ben férjével és gyermekeivel együtt áttért unitáriussá.¹² (Ő és leányai reformátusok voltak, Perczel Ferenc pedig katolikus).

Kozma Flóra maga is életének fordulópontjaként, mintegy sorseseeményként élte meg és interpretálta az unitárius egyházhoz való csatlakozását. Tudjuk, hogy az egyén vallásos életében bekövetkező fordulat, a „megtérés” vagy a meggyőződésből történő áttérés mindig új alapokat jelent a vallásos identitás felépítésében. Ezt a folyamatot besorolhatjuk azok közé az életesemények közé, amelyekről a pszichológia mint identitásváltozást előidéző momentumokról beszél, és amelyekről azt állítja: „... *identitásszerkesztési művelettel jár együtt: (ebben) vagy gyökeresen átrendeződik az identitás szerkezete, vagy csupán új kategóriával bővül a tartalma.*”¹³ A vallási identitás változása következtében módosul az egyén világról alkotott képe, világhoz való viszonya, kapcsolatai, beszédmódja, viselkedése, sok esetben egész életmódja. Tudatos, határozott döntést hoz az illető akkor is, ha „kereső”, érlelődési folyamat előzi meg elhatározását, és akkor is, ha hirtelen „megvilágosodás” idézi elő a váltást. Az irányváltást azonban mindkét esetben a korábbi életszakaszban bekövetkező lelki kiüresedés vagy valaminek a hiányként való megélése váltja ki.¹⁴

Esztörténetünk kiindulópontját az áttérés jelenti, annak ellenére, hogy nyilvánvaló: Kozma Flóra életében ezenkívül is számos meghatározó élmény, előre-

¹¹ Köztelek, 1914. jan. 24. 210–211. idézi: Dobos Gyula: *A Perczelek*. Szekszárd, 2001, 293.

¹² 1868-ban a 48-as alkotmány helyreállításának következményeképpen a Szent Korona valamennyi országában törvényesen bevett vallás lett az unitárius. 1869-ben Ferencz József (1835–1928) akkori kolozsvári lelkész – 1876-tól püspök – először tartott nyilvános istentiszteletet Budapesten, 1876-ban megalakult az unitárius leányegyházközség, amely 1881-ben anyaegyházközséggé alakult. 1890 októberében felszentelték az első templomot a Koháry, ma Nagy Ignác utcában. Az 1910-es népszámlálás adatai szerint Budapesten 2120 unitárius élt. <http://www.omm1910.hu/?/adatbank> [2014. 06. 16.]

¹³ Pataki Ferenc: „Az önéletírás „dramaturgiája”: az élettörténeti forgatókönyvek. In uő: *Élettörténet és identitás*. Budapest, 2001, Osiris Kiadó, 344.

¹⁴ „... sorseseeményen olyan magától meginduló, uralhatatlan módon lejátszódó, föld alatti értelemképződést érthetünk, amely az élettörténetben új kezdetet jelent. Hozzátehetjük: élettörténetünkben új kezdetet ez az értelemképződés azáltal, hogy megrendíti az önazonosságunk hordozójaként uralkodó szerepre jutott értelemrögzítéseket, s ezáltal önhasadást idéz elő, egyszersmind azonban máris új értelmet tesz megragadhatóvá, s ezzel lehetőséget teremt az önazonosság újjalagos rögzítésére. Tengelyi László: *Élettörténet és sorseseemény*. Budapest, 1998, Atlantisz, 200.

haladás, megtorpanás, törés, visszafordulás, újramezdés történt. Nemcsak az írói életpályák, életművek esetében merül fel az a szempont, miszerint az életút során már nem történetről, hanem történetekről és nem indulásról, hanem indulásokról beszélhetünk, hogy „*nincs egyetlen történet, hiszen nincs kétely, önreflexió és kitérők nélkül narratíva.*”¹⁵ A következőkben úgy vizsgálom Kozma Flóra történetét, hogy „megszületését” egy konkrét fordulóponthoz kötöm. Az életút megújító, alakító mozzanatának, illetve az annak eredményeként megszülető új világtérképezésnek az elemzésével valójában egyetlen kérdésre kívánok választ találni: nevezetesen, hogy a 19. végén – 20. század elején egy középosztálybeli, „konzervatívnak” aposztrofált asszony milyen stratégiával birkózott meg a társadalmi változásokkal, a modernitás következményeivel, a századforduló – számos párhuzamosan együtt élő irányzata által meghatározott – kaotikusnak tűnő világával.

Bár egyértelműnek tűnik, hogy kiket soroltak(unk) a konzervatív nők közé: hagyományelvűség, tradicionalizmus, értékközpontú-gondolkodás, vallásosság, a határozott identitástudattal párosuló társadalom-erkölcsiség, illetve a közösségi felelősségtudat jellemzik általánosságban a konzervatív nő gondolkodását. Ezek mind ráillenek Kozma Flóra-ra is. Ha azonban a modernitáshoz való viszonyukban vizsgáljuk őket, már nem alkotnak homogén csoportot. Mint ahogy Ulrich Beck írja: „...*a modern társadalom egyes csoportjai, rétegei, osztályai, szociokulturális miliói eltérő intenzitással vesznek részt a modernizáció folyamatában, különböző elképzelésekkel bírnak a modernitást illetően, és különböző viszonyokat alakítanak ki a társadalmi renddel kapcsolatban.*”¹⁶

Ha az egyes irányokhoz tartozást – vagy egyes irányzatokba való besorolást – annak alapján vizsgáljuk, hogy az egyes társadalmi kérdésekhez hogyan viszonyultak a szereplők, milyen megoldásokat kerestek, milyen szerepet szántak a

¹⁵ Hiszen „el kell dönteni, honnan indulunk el, a születés pillanatától, vagy az írói emlékezetben megőrződött, esetleg a szövegekben feltárt családtörténetől, netán azt a pillanatot tekintjük kezdetnek, amikor az író (és nem a valós személy) született meg. Nem mintha ez utóbbi könnyen definiálható lenne: vajon ez a pillanat akkor van, amikor valaki először rögzíti önmaga és a világ számára – író lesz? Vagy akkor, amikor az első művét megírja? Amikor az első műve megjelenik? Esetleg akkor, amikor a világ (az irodalmi közvélemény, az írotársak, az olvasók) írónak ismerik el? Vagy, ha a társadalmi szerepek felől közelítünk: akkor, amikor megteremti önmaga számára az írói létformát?” Szilágyi Zsófia: „*Bolond dolog az író élete, / félig éli és félig üzlete.*” [online] <http://www.kalligram.eu/Kalligram/Archivum/2010/XIX.-evf.-2010.-junius-augusztus-Moricz/Moricz/Bolond-dolog-az-iro-elete-felig-eli-es-felig-uzlete>. [2014. 06. 17.]

¹⁶ Ulrich Beck in Niedermüller Péter et al (szerk.): *Sokféle modernitás: A modernizáció stratégiai és modelljei a globális világban*. Budapest, 2008, L'Harmattan, 286.

nőknek a társadalmi nyilvánosságokban: akkor azt látjuk, hogy rendkívül összetett a kép.

A történészek a modern feminizmus gyökereit általában a szekuláris fejlődésben szokták elhelyezni, a liberális politikai gondolkodás, illetve a felvilágosodás reformista intellektuális programjába ágyazzák. Ritkán vizsgálják a vallásos életvilágban, az egyházak életében, holott a társadalmi nemekről alkotott nézetek és azok szociális következményei ugyanolyan számottevő módon jelentek meg az egyházi társadalmi térben is.¹⁷ (Természetesen az elméleti munkák beszélnek a keresztény feminizmusról, egy-egy „híres” nőt keresztény feminista-ként aposztrofálnak, de a kép mégis inkább „fekete-fehér”.) Az egyházi köröket a konzervativizmus „melegágyának” szokták tartani, a konzervatív nő pedig gyakran artikulálódik emancipációellenesként.

A különböző felekezetek belső élete a 19. század végén, 20. század elején a nők számára számos „munka”-lehetőséget teremtett a kegyességi, egyházerősítő, vallásmegújító mozgalmakban, amelyek a modern társadalom problémáira az egyház és a modernitás kapcsolatának kérdéseire próbáltak reflektálni. A reformációtól kezdve minden vallásos megújulási törekvés újraértelmezte a nemi szerepeket a családban, a társadalomban és az egyházban egyaránt. A 19. században a társadalmi anyaság szerepkörét kiterjesztették az egyházi életre is, a jótékony-ság gyakorlásán túl, jóval szélesebb „munkaterületen” számítottak a nőkre, a nekik tulajdonított, gondoskodó, vallásos attitűdre.

A református egyházban – ahonnan Kozma Flóra kivált –, éppen az 1890-es években erősödött meg a belmisszió. Ez az új kegyességi irányzat a vallásos élet megújítására, a kereszt(y)én(y) értékek gyakorlati életben való alkalmazására helyezte a hangsúlyt.¹⁸ 1894-ben alapították az első belmissziói női egyesületet (Lorántffy Zsuzsánna Egyletet). Kozma Flóránál azonban ez a női aktivizálódás

¹⁷ Taylor, Barbara: *The religion foundation of Mary Wolstonecraft's feminism*. In Johnson L., Claudia (ed.): *The Cambridge Companion to Mary Wollstonecraft*. 2002, Cambridge University Press, 107.

¹⁸ Nyugat-Európa protestáns egyházai – főként német és angolszász területeken – már a 19. század elején felismerték, hogy nemcsak a *nem* keresztény népek térítése, a külmisz-szió fontos, hanem belmisszióra is szükség van. Ezt alkalmas eszköznek találták a saját társadalomban terjedő laicizálódási folyamat megállítására és a kapitalizmus következményeként fellépő súlyos szociális problémák megoldására egyaránt. A szegénység, a nyomor, az iskolázatlanság, az alkoholizmus, a bűnözés, az árvák problémájának enyhítésére alapították a belmisszió képviselői az első szeretetintézményeket: árvaházakat, különféle otthonokat, diakonissza intézeteket, kórházakat.

sem tudta elfedni azt a hitéletében jelentkező hiányérzetet, amely arra ösztönözte, hogy egy új spirituális és intellektuális közeget keressen magának.

Vallásváltásáról a következő történet maradt fenn „Az ablakomon egy vasárnap délben kinézve láttam, hogy az Alkotmány utca sarokházából nagy tömeg jött ki. Lekialtva érdeklődtem a sarki rendőrtől, hogy miféle emberek ezek? A rendőr lekicsinylőleg így szólt: valami egy Isten hívők. E pillanattól nem volt nyugalmam. Elhatároztam, hogy következő vasárnap elmegyek a templomba. Férjemmel is közöltem az elhatározásomat, ő szívesen adta beleegyezését. Alig vártam e napnak eljövetelét. Végre megérkezett a vasárnap. Reggel lelkileg elkészülve, férjemmel elindultunk a templomba, ahol felhangzott az ajkakon a templomi ének, mely a lelkeket Istenhez emelte, hogy az ima megkönnyítse az élet szenvedéseit. Ezután Derzsi Károly lelkész felállt, méltóságteljesen felment a szószékre, hogy összekulcsolt kezekkel elmondja fenséges imáját. Azután következett a közének, melyet átszellemlült érzéssel énekeltek a hívek. Majd az istentisztelet főpontja a beszéd következett, mely oly tartalmas és felemelő volt, hogy egész lényemben átváltozáson mentem keresztül. ... Ettől a pillanattól fogva alig vártam a vasárnapokat. A legboldogabb pedig akkor voltam, amikor mint unitárius foglaltam el helyemet a templomban.”¹⁹

Régi felekezetéről gyakorta kissé indulatosan vagy cinikusan nyilatkozott. Erről tanúskodik püspökének, Ferencz Józsefnek²⁰ szóló egyik levele is,²¹ amelyet akkor írt, amikor a protestantizmus mibenlétéről a nyilvánosság előtt teológiai

¹⁹ Buzogány Kálmán: Emlékeim. *Unitárius Közlöny*, 1943/4. 74–75.

²⁰ Ferencz József (1835–1928). Kolozsvári lelkész és teológiai tanár. 1876-ban választották püspökké. 1884-től országgyűlési képviselő, 1905-től főrendiházi tag volt.

²¹ „Ne vegye Méltóságos Uram indiscretionak, hogy még bizalmasan a kálvinista „Mustármag”-ot megküldöm. Méltóztassék a vezér-czikkebe bepillantani, hogy milyen szivtelen okoskodások vannak ott meg írva! Csak az lehet rajongásig híve az unitarizmusnak ki a kálvinista tanokat úgy megelegette mint én! A lap utolsó helyén örömmel jelentik a kecskeméti egylet szervezkedését, mely az én ellenem irt röpirat felolvasásával kezdődik. (Amelynek a szerzője valószínűleg Vargha Gyuláné volt – a szerző.) De én azért hűséges előfizetője vagyok még két kálvinista lapnak, azonkívül 6 frt egyház adót fizetek rendesen, a templomokra adakozom a jótékony estéiken részt veszek, a karácsonyi szegényeiknek halom számra küldöm a leviselt ruhát – és örülök hogy mindent elfogadnak, a nélkül, hogy ők valaha egy garast adnának az én egyetemnek (Dávid Ferenc Egylet) – a lelkiismeretem nyugodt, de a lelkemnek, a szívemnek csakugyan semmi köze *rettenetes tanaikhoz*; csak azért olvasom hűségesen azokat, hogy onnét merítsem az erőt és lelkesedést a mi tökéletes vallásunk iránti hűséges szeretetemhez és ahhoz a munkához, melyet fel tettem magamban!” Perczel Ferencné levele Ferencz Józsefhez, Budapest, 1904. jan. 30. „Hálás vagyok az unitárius egyháznak, mert a mi öröm ér családomon kívül – igazán csak itt ér!” Perczelné Kozma Flóra levele Ferencz Józsefhez, Budapest, h. n. d. n. (1904–1905). MUEKvGyLt. 55. Ferencz József unitárius püspök hagyatéka.

polémiát folytatott a református Vargha Gyuláné, Szász Pólával.²² A három ki-nyomtatott röpiratnak²³ az érdekessége főképpen abban állt, hogy ez a vallási (te-ológiai) disputa két nő között zajlott. Bár Vargha Gyuláné személye csak feltéte-lezett, ugyanis írása név nélkül jelent meg, mégis Kozma Flóra többször utalt rá, hogy őt tartotta vitapartnerének. (Püspöke elismerően nyilatkozott Perczelné szövegéről, és igen hasznosnak ítélte azt az unitárius egyház szempontjából.²⁴) Ferencz Józseffel való levelezésében számtalanszor hangsúlyozta, hogy a katoli-kus, az evangélikus és a zsidó felekezet tagjai közül többen nyitottnak bizonyul-tak az unitárius egyház irányában, fogékonyak tűntek a szabadelvű gondolko-dás elfogadására is, csak a kálvinistákról írta mindig, hogy elzárkóznak minden szabadszemléű kezdeményezés, illetve minden felekezetek közötti együttműkö-dés elől. A legortodoxabb felekezetként jellemezte őket. Arra is célzott, hogy többször érte támadás volt egyháza részéről.²⁵ Felekezetváltása – minden pozitív hatása ellenére is – nyilván traumát is jelentett számára, ennek tudható be, hogy később is különösen sokat foglalkozott a reformátusok belső viszonyaival, illetve az unitáriusokról vallott nézeteikkel.

Nem volt egyedi eset a polgárosodó Magyarországon a felekezetváltás, így társadalmi értelemben semmiféle hátrányt nem jelentett az áttérés – legalábbis a

²² Szász Károly református püspök leánya, a korszakban a belmissziói mozgalom is-mert vezető tagja, Vargha Gyula statisztikus, költő felesége.

²³ Perczelné Kozma Flóra: *Protestantizmus és unitarizmus. Értekezés. Székelykeresztúr, 1905.*; Egy Ref. Keresztyén: *Válasz Perczelné Kozma Flóra úrnőnek „Protestantizmus és unitarizmus” című értekezésére.* Budapest, é. n.; Perczelné Kozma Flóra: *Felelet egy refor-mátus keresztyén „Válasz”-ára.* In: *Felolvasások és közlemények a modern vallásbölcshészet és sociologia terén.* Budapest, 1908, 23–35.

²⁴ „Nagyon köszönöm, hogy szíves volt nekem „Protestantizmus és unitarizmus” című felolvasását megküldeni... olyan lelki élvezetet találtam benne, a mit kimondani sem tudok. Ily finom kézzel szétszedni a protestantizmus józan ész ellenes tanait s oda ál-lítani melléjük az unitarizmus egyszerű és tiszta hitelveit csak nő tudja az ő gyöngéd és nemes lelkével. Szerintem ezzel a felolvasásával nemcsak hogy nem idegeníti el tőlünk a protestánsokat, hanem ha van bennök egy kis igazságérzet, a mint a felolvasáson jelen volt kálvinista pap nyilatkozatából örömmel látom, hogy van, lehetetlen, hogy közelebb ne si-muljanak hozzánk vagy legalább türtöztessék ellenszenvöket, a melynek oly számos jelét adják. Ezért is, de főleg vallásunk és egyházunk érdekében szeretném, ha e felolvasása mi-nél szélesebb körbe elterjedne... Ferencz József levélfogalmazványa Perczel Ferencnéhez, Kolozsvár, 1903. febr. 27. MUEKvGyLt. 55. Ferencz József unitárius püspök hagyatéka.

²⁵ „Elég megrovást kaptam én életemben, hogy nem tudok a »meglevő, kiszabott viszo-nyokba« – már mint a calvinizmusba – bele nyugodni /s több calvinizmus fajta ferde igaz-ságba/ ...” Perczelné Kozma Flóra levele Ferencz Józsefhez Budapest, 1907. dec. 18. MUEKvGyLt. 55. Ferencz József unitárius püspök hagyatéka.

magas státusú családok esetében ez látható –, a család presztízse érintetlen maradt. Természetesen személyében érhettek az egyént támadások régi felekezetének tagjai részéről, de ennek ellenére Flóra továbbra is elismert, sőt egyre elismertebb tagja lett a korszak szociális mozgalmainak, és tekintélyes hangadójává vált a közéleti kérdésekkel foglalkozó köröknek. Az ő esetében talán még azt is mondhatjuk, hogy az unitárius felekezet nyitottsága a többi felekezet irányában még szélesebb kapcsolati hálót eredményezett számára, a katolikusok, evangélikusok és zsidók körében egyaránt.²⁶ A református csoportban sem vált személye „nemkívánttá”, legalábbis társadalmi kapcsolatai megmaradtak. Vargha Gyulánéval később is érintkezett, annak ellenére, hogy nem szimpatizált vallásos nézeteivel, mégis, főként férje, Perczel Ferenc halála után, lelkileg támaszt talált benne.²⁷

Előadásaiiban, megjelentetett írásaiban a legnagyobb hangsúlyt az unitarizmus, a szabadszellemű vallás mibenlétének kifejtésére, hirdetésére fektette. Minden nyilvános megnyilatkozásában az „ügyet” képviselte.²⁸ Emellett számos

²⁶ „Most a nagyváradi főrabbit várjuk... nem tudom, mit szól hozzá a fővárosi publikum, mert méltóztassék elhinni, nagyon elmaradtak vagyunk ám mi pestiek az erdélyiekhez képest! Itt mindig és mindentől féltik a kereszténységet – pedig az áll szilárdul, még ott is és abban is, ahol nem is sejtik.” Perczel Ferencné levele Ferenc Józsefhez, h. n. d. n. MUEKvGyLt. 55. Ferenc József unitárius püspök hagyatéka.

²⁷ „Méltóságos Uram! Nehány napja kelve fel beteg-ágyamból engedje meg, hogy szegény elköltözött Ferim nevében is – ki oly igaz tisztelője és barátja volt méltóságodnak – küldjem szívből jövő üdvözlétemet államtitkárrá való kineveztetése alkalmából! – Mióta ez a borzasztó csapás ért, mintha kétszeresen tudnám értékelni a szegény uramhoz hasonló puritán becsületességü jellemeket s bár minden igyekezetem dacára nem tudok beletnyugodni az ő rettenetes tragikus sorsába – lelkem egész melegével örülök a más eseteknél előforduló igazságosságon! Szívből kívánom, hogy érezze meg új környezete, hogy kivel van dolga s kimélje meg Méltóságodnak önérzetesen érzékeny lelkét minden kellemtelenségtől, vagyok Nagyrabecsülő szerencsétlen híve Perczelné. Kérem Pólának megmondani, hogy folytonos betegségem miatt nem mehettem hozzá! A mint kissé megerősödöm, sietek elmenni, hogy az ő erős hitével magamat is felerősítsem! Addig is ölelem és köszönöm újból, hogy kérésemre nagy bajomban felkeresett.” Kozma Flóra levele Vargha Gyulához, Budapest, 1914. márc.18. Ráday Levéltár. C/97 8. doboz.

²⁸ „A köztelken végig folyt gyermekvédelmi kurzuson iparkodtam a mi eszménket belecsempészni felolvasásomba, mert szerencsére az egyik előadó ministeri hivatalnok azzal végezte beszédét, hogy minden igazán humánus munka csak idővel a felvilágosodottsággal és igazi civilizációval fog megteremni. Ebbe én belekapaszkodtam (ugyanis az eszmébe!) és kaptam az alkalmon, hogy bemutassam együletünket, mint ezen a civilizációban dolgozó intézményt, miután egy ügyben ugyis fel kellett szólalnom. A Művészet és Művelődés Együletben most szólítottak fel, hogy tartsak a művészetéről és művelődéséről felolvasást. Elfogadtam, mert itt is kapok az alkalmon, hogy beleszorítsam azt az eszmét, melyért

társadalmi – elsősorban a nőket és a szociális problémákat érintő – kérdéshez szól hozzá, illetve a kultúra, a nevelés, a művészet tárgyában fejtette ki rendszeresen nézeteit. Az unitárius Dávid Ferenc Egylet mellett számos női és társadalmi egyesületnek a tagjaként tevélegesen is részt vett a jótékony munkákban.²⁹ A korszak egyik, a nagy nyilvánosságot foglalkoztató társadalmi problémája volt a prostitúció szabályozása, a leánykereskedelem ügye. 1909-ben megalakították a Magyar Egyesületet a Leánykereskedés Ellen (MELE), Prohászka Ottokár és Tisza István elnökletével. 1911-ben kezdte meg a MELE a veneriás női betegek kórházi látogatását, „*hogy ügyes-bajos dolgaikban eljárjon, lelkiükre beszélni igyekezzen, s megkísérelje visszavezetni a rendes polgári életbe.*”³⁰ Ebben is részt vett Kozma Flóra.³¹ A gyakorlati munka mellett számos írásában kifejtette nézeteit a prostitúció társadalmi okairól: a törvényhozástól, a női munkalehetőségek korlátozott volta, a megfelelő etikai nevelés, a műveltség hiányán keresztül, a társadalomban uralkodó kettős erkölcs jelenléteig. Előadásait, cikkeit különnyomatokban, illetve két külön kötetben is megjelentette,³² amelyeknek szintén az volt a nem titkolt célja, hogy a társadalmat felrázza, gondolatait minél szélesebb körrel megismertesse. A nyilvánosság szerepét igen nagyra értékelte és a médiában rejlő lehetőségeket ki is használta.³³

Egy olyan vallási irányhoz csatlakozott, amelyben a női jelenlét, részvétel, véleménynyilvánítás, a női egyenjogúság kérdése hagyományosan elfogadott volt, már a 18. század végétől kezdve megvoltak a női előképek. Érdekes módon azonban ezekre Kozma Flóra sohasem reflektált, a nőkérdést elsősorban „kor-

nem lehet soha eleget küzdeni és melyet szerintem a világ minden dolgaiban és dolgai által hirdetni kell!” Perczel Ferencné levele Ferencz Józsefhez, h. n. d. n. MUEKvGyLt. 55. Ferencz József unitárius püspök hagyatéka.

²⁹ A Protestáns Nőegyesületek Szövetségnek volt a társelnöke, a Dávid Ferenc Nőegyesület elnöke, A Magyar Nőegyesületek Szövetségében a választójogi szakosztály elnöke volt, tagja volt a Békeegyesületnek, a Művészet és Művelődés Magyar Nők Körének, rendszeresen jelentek meg írásai a Keresztény Magvetőben, az Unitárius Közlönyben a Nemzeti Nőnevelésben.

³⁰ Mók Ferencné: A „Magyar Egyesület a Leánykereskedés Ellen” negyedévszázados munkássága. In: Dr. Doros Gábor (szerk.): *Küzdelem a leánykereskedés és a prostitúció ellen.* Budapest, 1935, 58–59.

³¹ Dessewffy Emmával, Latinovits Rózával (az egyesület titkára volt) és másokkal.

³² Felolvasások és közlemények a modern vallásbölcsészet és sociologia terén. Budapest, 1908. *Felolvasások és közlemények, 1909–1915 II.* kötet. Budapest, 1915.

³³ „...a legegyszerűbb és primitivebb munka sem felesleges a mi ügyünkben még ha asszonytól jön is.” Perczelné Kozma Flóra levele Ferencz József püspökhöz, h. n. 1907. nov. 29. MUEKvGyLt. 55. Ferencz József unitárius püspök hagyatéka.

társ” problémaként vetette csak föl. Filozófusokról, teológusokról, teoretikus gondolkodókról, írókról gyakran értekezett, mint gondolkodásának formálójáról (ezek férfiak voltak), de az unitarizmus nagy női elődjéről soha. Nem említette például Mary Wolstonecraft³⁴ nevét, aki a nagy női elődök egyik emblematikus figurájává vált, annak ellenére sem hivatkozott rá, hogy Wolstonecraft feminizmusában szintén az unitarizmus jelentette az alapot. Ő is a személyes ítélőképességre és felelősségvállalásra helyezte a hangsúlyt, s úgy gondolta ezek megléte biztosíthat reális politikai lehetőségeket az egyén, azaz mindkét *nem* számára.³⁵ Számos, elsősorban angolszász unitárius nő tevékenykedett a 18. századtól kezdve az oktatás, a szegényügy, a vallásos irodalom, a társadalmi és a politikai jogok kivívása terén.³⁶ Az unitáriusok a 18. századtól a közösségért, a társadalomért végzett munkára, az erkölcsi és intellektuális nevelésre – ezen belül a nőnevelésre is – ráirányították a figyelmet. Egyik kései interpretálójuk szerint a nőiségről alkotott koncepciójukra elsősorban az eredendő bűn elutasítása hatott, illetve hitük az ember tökéletesedésében, amely jóval megengedőbb, elfogadóbb emberképet képviselt a többi keresztény felekezet tanításánál.³⁷ Kozma Flórát azonban a nőkérdés, mint saját kora magyarországi viszonyait meghatározó jelensége foglalkoztatta annak ellenére is, hogy egyes esetekben hivatkozott külföldi példára (a választójog kapcsán mondjuk).³⁸ Ő a nőmozgalomra nem, mint örökségre, korábbi mintára tekintett, hanem egyértelműen, mint aktuális közügyet kezelte.

Magyarországon, a 19. századtól kezdve, hívei az unitarizmust, a „jövő valóságaként” aposztrofálták.³⁹ Nemcsak felekezetként tekintettek rá, hanem a vallá-

³⁴ Mary Wollstonecraft (1759–1797) az újkori nőjogi mozgalmak elindítója volt, 1792-ben publikálta *A Vindication on the Rights of Woman* című művét.

³⁵ Taylor: i. m. 108.

³⁶ A neves Mary Sommerville matematikus mellett érdekes például Catharine Cappe alakja, aki Yorkban működött, elsősorban a filantrópia területén, emellett a nők egyetemi oktatásban való részvételéért – tehát nem csak spirituális egyenlőségükért, hanem oktatási jogaikért is küzdött. A filantrópiáról az volt a véleménye, hogy az a nők számára olyan területet biztosít, ahol megjeleníthetik a hazafiasság polgári erényét, és olyan társadalmi szolgálatot végezhetnek, amelyet addig hagyományosan férfiak láthattak el. Plant, Helen: *Unitarism, philanthropy and feminism in York 1782–1821: the career of Catharine Cappe*. York, 2003, Peasholme Green, 2.

³⁷ Ankarsjö, Magnus: *William Blake and religion: a new critical view*. Jefferson, NC, and London, 2009, McFarland and Company, 15–16.

³⁸ Perczelné Kozma Flóra: Ciceli Corbett dr. és Helga Gill dr. In uő: *Felolvasások és közlemények 1909–1915*. II. kötet. Ipolyság, 1915, Neumann Nyomda, 101–103.

³⁹ „Én hát azt vélem, hogy az a vallás tarthat leginkább a mivel világ kedvezésére, a mely az általános kereszténységben gyökerezve ez idő szerint legtisztítottabb (...): az

sok evolúciójában a legmagasabb fejlettségi szintként értelmezték, amely véleményük szerint a modernitás, a modern társadalom válságaira a legtökéletesebb megoldásokat jelenthette.⁴⁰ Ehhez a dogmák elvetését és a racionális gondolkodást kulcsfontosságúnak tartották. Mindazokat az egyházakat, illetve bármilyen felekezethez tartozó vallásos embereket, akik ennek a modern kereszténységnek az elveit vallották: szabadelvű keresztényekként tartották számon.⁴¹

A századforduló elején több nemzetközi konferenciát is szerveztek a szabadelvű vallásosság hívei.⁴² Az előadók kiemelték a modern kereszténység, az „eszményi modernizmus” legfontosabb jellemzőit, amely „*Nem gondol többé arra, hogy a tudományt kiengesztelje. Nem retteg és nem tér ki előle; hanem szívvel-lélekkel elfogadja, s annak szabályait a természet és történelem mezején mindenütt alkalmazni óhajtja. A modern hit, (...) mindenek felett tiszta erkölcsöt, feddhetetlen jellemet követel (...) A nemzetközi jog és társadalmi igazságosság, a tisztaság, mértékletesség és a közjólét benne mindig tántoríthatatlan védőre talál-nak (...) gondolatvilágunknak három fő-fő tárgya van, u. m. a világ, az ember és az Isten.*”⁴³

unitarizmus, vagy mondjuk nevén: az unitáriusok vallása.” Brassai Sámuel: A jövő vallása. *Keresztény Magvető*, 21. évf. (1886). 270.

⁴⁰ „... elsősorban éppen a keresztény vallásban található az az erős lábön álló, megdönthetetlen igazság, kiforrott eszmék és leszűrt igazságok, melyeket éppen a XX. század modern élete az ő hatalmas politikai, tudományos, filozófiai, közgazdasági vagy bármi néven nevezendő nemes küzdelmeivel semmiképpen sem nélkülözhet, ha méltó eredményeket akar elérni! És ezeket az eszméket – nehogy ezekkel mások, más név alatt megelőzzenek bennünket – elsősorban nekünk *hivatalos* egyházaknak, *Jézus zászlója* alatt kellene a XX. század számára kiszolgáltatni!” Perczelné Kozma Flóra: *Eszménk az egyházi életben*. In uő: *Felolvasások és közlemények a modern vallásbölcsezet és sociológia terén*. Budapest, 1908, 40.

⁴¹ Kozma Flóra többször is összeállított olyan névsorokat, amelyekben azok szerepeltek, akiknek gondolkodásában felismerte a szabadelvű vallásosságot: Sokrates, Jézus, Zwingli, Luther, Servét, Spinoza, Mozes Mendelsohn, Channing, Martineau, Emerson. Perczelné Kozma Flóra: *A theizmus eszméje a filozófia történelmében*. In uő: i. m. *Felolvasások és közlemények 1909–1915*. 52. A magyarok közül: természetesen Dávid Ferenc, Brassai Sámuel, Beöthy Zsolt, Alexander Bernát, Prohászka Ottokár, Giesswein Sándor, Zsilinszky Mihály, Masznyik Endre, Raffay Sándor, Kenedi Géza. Perczelné Kozma Flóra: *A szabadelvű teológia előnye korunk szociális áramlataira nézve*. In uő: i. m. *Felolvasások és közlemények 1909–1915*. 60.

⁴² London (1901), Amszterdam (1903), Genf (1905), Boston (1907), Berlin (1910).

⁴³ Carpenter Estlin: Elnöki megnyitó. In *Szabadelvű vallásos gondolkozás a XX-ik század kezdetén*. Felolvasások az unitárius és más szabadelvű vallásos gondolkozók és munkálkodók nemzetközi tanácsának Londonban 1901. május hóban tartott gyűlésén. Sz. n. Kolozsvár, 1902, 12–14.

Kozma Flóra a századelőn mindezen eszmék hitvallójaként és terjesztőjeként lépett a nyilvánosság elé, és a szabadelvű vallásosság szellemében kívánta végezni jótékony és szociális munkáját. A 20. században – véleménye szerint – az unitarizmus hitvallása és missziója az erkölcsi tökéletesedés elérését és a legfőbb igazság megismerését szolgálta. A szabadelvű vallásosságot a konzervativizmustól és a materializmustól egyaránt elhatárolta, mindkét irányzatról azt állítván, hogy bár különböző alapokról, de egyformán tagadják azt a krisztusi alapvetést, miszerint a haladás és a szabadság igazi vallásos áhítatra és valláson alapuló erkölcsi érzésre ösztönöznék az emberiséget.⁴⁴ Nézete szerint mindkét irányzat elutasította az egyén személyes közreműködését a világ jobbításában.⁴⁵ „E két szélő irány között áll ama bizonyos keskeny út mely szerintem egyedül képviseli a szociális munkával harmonizáló irányt. Ez a krisztusi bölcséleten alapuló szabadelvű kereszténység vagy jobban mondva modern theológia, mely magában foglalja nemcsak az ősidőktől fogva szabadelvű unitarizmust, hanem szerintem a merészebb szárnyalású protestantizmust és katholicizmust is.”⁴⁶

A divatos, jótékonykodó, egyszerű munkáktól megkülönböztette az önzetlen felebaráti szereteten, szabadsághiten alapuló szociális munkát. Azt a társadalmi javításért küzdő, komoly eszmeiségen alapuló, tudatos törekvést (amire úgy gondolta, hogy csak a felelősséget vállaló, személyében felszabadult egyén képes), amelynek végső célja a „szebb jövő” megvalósítása lett volna. Ezek közé sorolta a háború, a párbaj, az alkoholizmus, a tüdővész, a gyermek- és a munkásnyomor, az anya és nő jogainak elnyomása, a kettős morál és az ebből keletkező fehér rabszolgaság (prostitúció), valamint az erkölcstelen irodalom elleni mozgalmat.⁴⁷ Úgy gondolta, hogy kora modern társadalma sokkal jobban méltányolta a gyakorlatban végzett jótékony munkát, mint annak az eszmei, szellemi alapnak a megalkotását, amely a társadalmi problémák kezeléséhez egységes alapot teremthetett volna. Kozma Flóra a gyakorlati és szellemi munkát rangsorba állítva, ez utóbbit tartotta „nemesebbnek”, a „tervező és teremtő isten” munkájával állítva párhuzamba.⁴⁸

⁴⁴ Perczelné Kozma Flóra: A modern kereszténység missziója a XX. században. In uő: i. m. *Felolvasások és közlemények a modern vallásbölcsészet...* 75.

⁴⁵ Perczelné Kozma Flóra: A szabadelvű theológia előnye korunk szociális áramlataira nézve. In uő: i. m. *Felolvasások és közlemények 1909–1915.* 56–57.

⁴⁶ Uo. 57.

⁴⁷ Uo. 55–56.

⁴⁸ Perczelné Kozma Flóra: Altruizmus a szociális munkában. In uő: i. m. *Felolvasások és közlemények a modern vallásbölcsészet...* 149–150.

A női emancipáció kérdésével kapcsolatosan a felvilágosodás óta jelen volt az az idea, miszerint az erkölcsi tökéletesedés előfeltétele a tudományos, irodalmi, művészeti, filozófiai pallérozottság és intelligencia. A nőnevelés elsődleges célját tehát a következő nemzedék neveléséért felelős anyák művelésében határozták meg. A századforduló pedagógiai irodalmában, a nőkérdéssel kapcsolatos írásokban – főként a konzervatívnak tartott körökben –, még mindig napirenden volt a női műveltség kérdése. Ebben a körben a modernitás következményének tulajdonították a műveletlenség és ezzel együtt az erkölcstelenség terjedését. Több egyesület (női is)⁴⁹ kifejezetten a műveltség terjesztését tűzte ki céljául, tagjai hittek ugyanis abban, hogy a társadalom, a nemzet szellemi – ezzel párhuzamosan erkölcsi – felemelkedése a társadalmi problémák megoldását is magával hozza.

Az értéktelen „kultúrát” Kozma Flóra a modernizmussal (modern művészeti mozgalmakkal) azonosította. Többször is megfogalmazta, hogy a művészethez a morális alap nélkülözhetetlen, „*az igazi művészet akár víg, akár komoly alakban jelentkezzék ... az igazság és tartalom határozott kidomborításában, félreismerhetetlen kimutatásában áll...*”⁵⁰ Ezzel szemben a modern művészetről azt állította, hogy a természetes logikától, és a magasabb eszméktől egyaránt eltér és ferde, beteges, külföldi léha hangot utánoz. A szecessziót szintén mélyen megvetette, kizárólagos külsőségként értékelte.⁵¹ Az új művészeti irányzatokat – a társadalmiakkal ellentétben – igen konzervatívan szemlélte.

Kozma Flóra az önművelésről William Ellery Channing amerikai unitárius teológushoz hasonlóan vélekedett, akinek művei állandó olvasmányul szolgáltak számára,⁵² és akit az egyik legnagyobb gondolkodóként tartott számon: „*Az önművelés nem csak azért lehető, mert önmagunkba tudunk szállani és vizsgálgódni. Nekünk ennél még nemesebb tehetségünk is: a magunkra hatás elhatározás és saját*

⁴⁹ Pl. Művészet és Művelődés Nőegylet, Fejérmegyei Irodalmi és Közművelődési Egyesület.

⁵⁰ Perczelné Kozma Flóra: Művészet és művelődés a szociális munka szolgálatában. In uő: i. m. *Felolvasások és közlemények a modern vallásbölcshészet...* 118.

⁵¹ Perczelné Kozma Flóra: A XX. század fegyvere. In uő: i. m. *Felolvasások és közlemények a modern vallásbölcshészet...* 65.

⁵² „Tegnap egész nap Channinget olvastam, és újra bámultam azt a tisztán látást, amivel megítél minden dolgot.” Perczelné levele Ferencz Józsefhez, Budapest, 1912. dec. 20. MUEKvGyLt. 55. Ferencz József unitárius püspök hagyatéka. „Channing mélyseges hite és fantasztikusan misztikus vonásai miatt, melyeket csak később, mintegy vallásos nézeteinek kiegészítéséül szerzett meg bámulatosan meleg, minden szépség és fennkölt gondolat előtt tárva nyitva álló lelke!...” Perczelné Kozma Flóra: Channing „láthatatlan” egyháza. In uő: i. m. *Felolvasások és közlemények 1909–1915.* 276–281.

magunk alakításának tehetsége. Ez éppen oly félelmes, mint amily dicső adomány, mert ez az emberi felelősség alapja.⁵³ Mind az önművelés, mind az önnevelés tekintetében – e kettőt szorosán összekapcsolta – rendkívül igényes volt önmagával szemben is. Iskolai képzettségéről nem tudunk semmit, írásaiból viszont kiderül, hogy széleskörű irodalmi, teológiai, filozófiai ismeretekkel bírt, amelyeket valószínűleg autodidakta módon sajátított el. (Mint annyi nő, aki különféle tudományokban így nyert jártasságot).⁵⁴ Bár esetenként mint nevelőről beszélt önmagáról, ezt azonban úgy interpretálhatjuk, hogy a „nevelői” szerepet mint tágan vett női társadalmi (anyai) szerepet értelmezte és nem mint végzettséget.

A nevelés, a műveltség szerepét minden társadalmi csoportnál és mindkét nemnél egyaránt fontosnak tartotta. Az arisztokráciánál és a középosztálynál a felszínesség, a dilettantizmus, az alsóbb rétegeknél pedig a civilizálatlanság, a nyers durvaság, a műveletlenség miatt tartotta nélkülözhetetlenek. Ő is azt az álláspontot vallotta, amelyet Channing is képviselt, hogy az ember művelődésének alapja saját természetében van, nem pedig hivatásában, ezért minden embernek egyformán jár.⁵⁵ Kozma Flórának a jövő társadalmáról volt egy víziója, amelyben egy filozófiailag kiművelt, öntudatos, lelkiismeretes közösség képe jelent meg, amely képviselte volna az igazi modernitást. A háborút, a bűnözést, a prostitúciót egyaránt a pallérozatlanság, a lelki és szellemi durvaság következményeként értékelte.

A társadalom tagjainak erkölcsi tökéletesítésében, az unitárius szellem elterjesztésében a nőknek kitüntetett szerepet szánt. Ebben a tekintetben azt a hagyományos elképzelést vallotta magáénak – amely végigkísérte és jellemezte a női vallásosságról szóló diskurzust –, miszerint a nők női mivoltukból fakadóan rendelkeztek egyfajta sajátos vallásos attitűddel.⁵⁶ Kozma Flórának is az volt a

⁵³ Az önművelés típusait Channing szerint: erkölcsi, vallásos, érzelmi, társadalmi, gyakorlati. Channing, Ellery Vilmos: Az önművelésről. Bevezető beszéd a Franklin-felolvasásokhoz. Bostonban, 1838. szeptemberében. In *Channing Ellery Vilmos válogatott művei*. I. kötet. Kolozsvár, 1871, 6–13.

⁵⁴ „Kozma Flóra sokat örökölt atyja kiváló szellemi és erkölcsi tulajdonaiból. (...) Fia talabb éveiben olvasmányaiba mélyedt el, s különös szeretettel olvasta a világ nagy gondolkozóinak műveit, amit nagyon megkönnyített, hogy több nyelven tanult meg jól. Sokratest nagyon szerette, állandó olvasmánya volt Seneca és Channing, ismerte a hazai és külföldi szépirodalom klasszikusait, de mindennél nagyobb hatással volt rá a biblia. Kozma: i. m. 185.

⁵⁵ Channing: i. m. 16.

⁵⁶ Patricia Crawford művében, amelyben a nők szerepét elemzi az angol egyházban 1500 és 1720 között, cáfolja ezt az elképzelést. Abból indul ki, hogy a nők és a férfiak vallásossága közötti különbség elsősorban életmódjukból, társadalmi helyzetükből adódott,

meggyőződése, hogy a női lélek „előrehaladottabb és tisztultabb erkölcsi fogalommal” rendelkezik, mint a férfié, ezért buzdította nőtársait, hogy vállaljanak vezető szerepet a társadalmi jobbítás nagy missziójában.⁵⁷ Ennek a szerepnek a betöltéséhez nélkülözhetetlennek tartotta a megfelelő, korszerű nevelést, a nők részéről pedig a felelősségvállalást, az elszántságot és az igényességet.

A közvéleményben uralkodó feminizmusról szóló kritikát elutasította, a konzervativizmusról megfogalmazott véleménye lesújtónak tűnik.⁵⁸ A feminizmust az általa képviselt haladó eszmékhez kapcsolta: „*Én úgy értelmezem és tapasztalatlából is úgy látom a nőmozgalmat, hogy a feminizmus, mialatt jogokért küzd, mindig az erkölcsi alapot építi, a szellemi talajt egyengeti egy jogaiban büszke és kötelességérzetében szilárd későbbi nemzedék számára.*”⁵⁹ A feminizmus gyö-

te hát társadalmi jelenségként magyarázható, és gender szempontból értelmezhető. Elismeri, hogy a nők vallásosságára jellemző egyfajta sajátos női kegyesség és teológia, de állítása szerint a vallási életben, gyakorlatban való részvételüket, spirituális elmélyülésüket társadalmi helyzetük határozta meg. Bizonyítékul kifejti, hogy elsősorban a közép- és felsőbb réteghez tartozó nők számára volt választható út a vallásosságban való elmélyülés, ugyanis tanultabbak voltak és rendelkeztek szabadidővel, s így volt lehetőségük vallásos irodalmat olvasni. A nők körében elterjedt vallásos irodalom művelése pedig öntudatuk erősítésének eszközüvé is vált. Azzal, hogy a protestantizmus bevezette a családi élet mindennapjaiba a házi istentisztelet, a bibliaolvasás szokását – amelyben a nők is aktív résztvevőkké váltak –, szintén növekedett szerepük. Crawford, M. Patricia: *Woman and religion in England 1500–1720. Christianity and Society in the Modern World.* London, 1993, Routledge, 73–98.

⁵⁷ „Tehát nekünk asszonyoknak kell az erkölcsi haladást és emelkedést minden áron megindítani és Isten segítségével következetesen vezetni.” Perczelné Kozma Flóra: A nő erkölcsi hatása. In uó: i. m. *Felolvasások és közlemények a modern vallásbölcészetről...* 169.

⁵⁸ „Egyáltalában nem találok meg tömegesen azt a sokat hangoztatott egyszerű, tudatlan, de azért kötelességtudó családanyát, ki csakis a családnak és a jövő nemzedék istápolására született. Ahol én benső családi életet, nevelést és lelkiismeretet találok, ott már a rendesnél több tudást és tisztább látást árul el a ház asszonya; ezek a tulajdonságok pedig vagy már a nőmozgalmából erednek vagy ahhoz vezetnek. Hanem igenis találok a konzervatív, úgynevezett »ősi« eszmék mellett rémítő fényűzést, lelketlen pazarlást, egy csodálatos magyartalan ízlésű, folytonos és robotszerűen kultivált »jour-életet«. Örökös fehér kesztyűt, vagyont emésztő jour-kalapot és ezzel kapcsolatban többnyire drága szakácsnéra bízott konyhát és cselédekre vagy idegen bonne-okra hagyott gyermekszobát. A mi ősi nagyasszonyaink ettől a modern élettől hamarabb megfordulnak sirjukban, mint ha a magyarasszony lassanként megérti fejlett korunk fejlett igényeit, és részt vesz a nemes irányban fejlődő feminizmus altruisztikus mozgalmában.” Perczelné Kozma Flóra: *A nőmozgalom és a családi élet. A Nő és Társadalom, 1907,* 23.

⁵⁹ Uo. 24.

kerét Jézus működésében fedezte fel, aki „*nők iránti elnéző türelmével mintegy megalapította a helyes feminizmus legelső csíráját.*”⁶⁰

„Első látásra” tehát Kozma Flórát be lehetne sorolni a korai feministák közé, hiszen ő maga írta le, milyen értékesnek tartotta a feminizmust. Írásaiban elhárította magát a konzervativizmustól, liberálisként, modernként aposztrofálta azt az irányzatot, amelyet képviselt. Írásai elemzésével azonban ez a kép árnyalódik, s ezzel a korszak nőmozgalmának sematikus értékelése is. Igaz, hogy magánéletéről keveset tudunk, az azonban egyértelmű, hogy Kozma Flóra a korabeli társadalom középosztályi normáinak megfelelő határok között élt. Anyját betegségekben annak haláláig ápolta, a családi életben betöltötte a hagyományos női szerepeket, feleségként, anyaként, és háziasszonyként. Társasági életük is megfelelt annak az elvárásnak, amit családi státusuk megkövetelt, legalábbis férje haláláig egészen biztos. (Utána Baracsára költözött végleg, ottani életéről még kevesebbet tudunk.) Sajnos leányai neveltetéséről, taníttatásáról eddig nem került elő dokumentum, annyi azonban bizonyos, hogy Kozma Flóra fontosnak tartotta, hogy a lányok anyjuk munkásságát megértsék és értékeljék,⁶¹ és nyilvánvalónak tűnhet az is, hogy arra törekedett, hogy a közjó eléréséért folytatott munkájában kövessék. Ez az igyekezete azonban a jelek szerint nem volt igazán sikeres, egyikük kiemelkedő közéleti tevékenysége sem ismert.⁶²

Perczelné Kozma Flóra nem teremtett önálló egzisztenciát, nem volt kvalifikált, nem volt professzionális foglalkozása. Az írás, az előadások és a szociális munka azonban igen széleskörű tájékozottságot, műveltséget igényelt. Emellett időbeosztását, életmódját nagyban meghatározta, saját teret és időt kívánt. Ehhez meg kellett teremtenie a feltételeket, szükséges volt, hogy családjá támogassa és elfogadja külön elfoglaltságát. Ha nem is tekinthető „közhasznú” tevékenységre professzionális munkának, mégis úgy kell értelmeznünk, mint egyfajta hivatás betöltését, az önmegvalósítás sajátos lehetőségét. Ebben nem volt kortársai

⁶⁰ Perczelné Kozma Flóra: A nő erkölcsi hatása. In uó: i. m. *Felolvasások és közlemények a modern vallásbölcsészetről...* 175.

⁶¹ „Ugy-e meg méltóztatik engedni és nem kicsinyli le asszonyi könyvemem, ha arra kérem, hogy Méltóságodnak ajánlhassam ezen összes munkásságomat tartalmazó könyve-met?! ... Ha abban a szerencsében részesülnék, hogy csak egy-két sort kaphatnék méltóságodtól előszónak, igazán nagyon, de nagyon boldog lennék. Ezt sem hiúságból teszem. Hanem érzem, hogy ez fogja becsebbé tenni leányaim előtt is e kis örökséget és felemeli az egész könyv színvonalát.” Perczelné Kozma Flóra levele Ferencz Józsefhez h. n. 1907. nov. 29. MUEKvGyLt. 55. Ferencz József unitárius püspök hagyatéka.

⁶² Egyházakkal való kapcsolatuk is kérdéseket vet fel, ugyanis 1942-ben Olga és Márta baracsikai házukat eltartás és gondozás fejében a Református Egyháznak ajánlották fel. Ráday László levele Perczel Olgához. Ráday Levéltár A/1b. Püspöki iratok. 905/1948.

között egyedül. A 19. század végétől a társadalmi, illetve az egyházi munka számos nő számára biztosította a nyilvánosságot és az emancipáció bizonyos formáit. Ha Kozma Flóra helyzetét összevetjük más kortárs „elkötelezett” nőkével, családi viszonyaikban is felfedezhetünk hasonlóságot. A családfő gyakran nemesi-polgári (kettős) identitással bírt, hivatalnokként dolgozott, sokszor emellett még valamilyen alkotó (irodalmi) tevékenységet is végzett.⁶³ (Ez utóbbi hiányzott Perczel Ferencnél.) Bár további kutatás szükséges a kérdés tisztázásához, mégis úgy gondolom ezekben a férfiakban a család nőtagjai egyházuk, a társadalom, a nemzet jobbításáért végzett munkájukban támogatóikra találtak, önmegvalósítási törekvésükhöz a társadalmi normák határain belül lehetőséget kaptak.

Kozma Flóra egyik cikkében kifejtette, hogy véleménye szerint, ha a nő eredendő egyedüli hivatása az anyaság, akkor Isten nyilván elhozza az időt, amikor teljes odaadásával, tudásának teljes fegyverzetével kizárólag annak élhet. Amíg azonban égető társadalmi problémák veszik körül, nem zárkozhat be kizárólag a családi/magánéletbe.⁶⁴ Mindamelllett a nő családban betöltött hagyományos szerepét nem kérdőjelezte meg soha. Saját életét is ez határozta meg, anyja betegsége, illetve férje betegsége idején redukálta közéleti szerepléseit, sőt szinte teljesen visszavonult. Társadalmi szerepének tudata, öntudata ellenére is találkozunk olyan – valószínűleg társadalmi csoportjában elvárt – nyilatkozatával, amelyben a női szellemi munkát a férfié mögé helyezte. Gyakran élt például azzal a kitételrel, hogy ő bizony csak „asszony létere” tette vagy írta meg ezt vagy azt.

Kortársai közül női példaképnek tekintette Zipernovovszky Károlynét, a békemozgalom magyar „nagyasszonyát”, akit így jellemezett egyik cikkében: *„Soha erősen feminisztikus, a jogokat nyíltan, határozottan, mintegy természetszerűleg követelő női egyéniség nem volt ennyire egybeolvadva az asszonyi finomsággal, háziassággal és a határtalan idealizmussal, mint ahogy azt Zipernovszkyné egyéniségénél tapasztaljuk... A legnőiesebb fogadtatását, az unokák fölött gyakorolt örökös gondoskodást, a leglágyabb háziasszonyi társalgást és – a legjobb kávé, legtökéletesebb kalácsot kapjuk mi ott mindenkor! Midőn azonban kezdődik a zöld asztal melletti békeülés, mintegy kihámozódik a lányhangú nőiesség és gondterhes nagymamaság asszonyi keretéből az egyetemes ember! Az ember, aki minden körülmény és minden keret dacára elsősorban az igazságért harcol. Ekkor már eltűnnek*

⁶³ Sárai Szabó Katalin: Egy poétikus statisztikus magánélete. Vargha Gyula (1853–1929) portréjához. *Sic Itur ad Astra* 20. évf. (2009). 60. 101–121.

⁶⁴ Perczelné Kozma Flóra: Egy védő szó a nőmozgalmakról. In uő: i. m. *Felolvasások és közlemények a modern vallásbölcshöz... 174.*

a lány vonások és az energia, a rendíthetetlen hit az eszmében, a szebb életért való jogos követelés oly mérvben emelkedik ki egyéniségéből, hogy alig ismerünk a bennünket nyugodt mosollyal fogadó háziasszonyra. De ez az energia, ez a harciasság viláért sem valami »férfiaskodó« nyers és diszharmonikus megnyilatkozás! Így lelkesedni és ilyen energiával hinni a magasabb és eszményesebb törekvés létjogosultságában csakis az ilyen idealizmussal megáldott asszony tud. És ez a jövő asszony típusa. Otthon – már akinek megadatik ezen otthon és nem a külvilágban kell a mindennapi kenyérért harcolnia – nőies, házi, mindenekfelett anya és nagyanya, de keresi a fegyvert, melynek segítségével hitét, lelkesedését, entuziazmusát bevihesse a közügyekbe! Mert igaza van Székesfehérvár nemes püspökének: entuziazmus nélkül nem fog a világ soha arra a magaslatra emelkedni, mely magaslat megkívántatik egy tisztább és nemesebb világnézet megteremtésére. Z. K-né egyéniségében tehát nemcsak korunk ritka jelenségét látjuk, hanem már a jövő asszony típusát köszöntjük.»⁶⁵

Kozma Flóra egyesületi elköteleződéseit tekintve elsősorban azokban aktívizálta magát, amelyek tagsága konzervatívként artikulálódott. Annak ellenére, hogy előadóként szerepelt a Feministák Egyesületének rendezvényein, illetve néhány írását megjelentette annak lapjában, a *Nő és Társadalomban*, az egyesületnek nem volt tagja. Sőt, amint egy később idézett leveléből kiderül, a feminista mozgalom tagjaitól bizonyos mértékben el is határolódott.⁶⁶ Ez az I. világháborút megelőző korszakban azonban nem jelentette azt, hogy különböző irányzathoz tartozó nők ne működjenek együtt egy-egy társadalmi vagy szociális probléma megoldásában. (Ez a helyzet az I. világháborút követő időszakban változott meg Magyarországon.) 1905-ben az ún. konzervatív nőmozgalom ernyőszerkezete-ként jött létre a Magyarországi Nőegyesületek Szövetsége (amelynek a Feministák Egyesülete is tagja volt).⁶⁷ Kozma Flóra szerkesztette a szervezet *Egyesült Erő-*

⁶⁵ Perczelné Kozma Flóra: Ziperovszky Károlyné a berni bíró tagja. *Magyar Nőegyesületek Lapja*, 1. évf. (1909). nov. 15. 1. 6.

⁶⁶ Lásd 66. jegyzet.

⁶⁷ Az International Women Council magyar osztályaként alakult. Elnöke először Batthyányi Lajosné, majd Apponyi Albertné lett. A tagegyesületek sorában nemcsak konzervatív, hanem a különböző irányzatokhoz tartozó egyesületek tömörültek. Minden felekezet nőegyesületének (katolikus, református, evangélikus, zsidó, unitárius) a Feministák Egyesületének, a Nőképző Egyletnek, a Mária Dorothea Egyesületnek és még számos, fővárosi és vidéki közművelődési és jótékonyági egyletnek a tagjai dolgoztak együtt különféle területeken (nővédelem, cselédvédelem, választójog, békeügy, iparvédelem stb.).

vel című lapját, a *Magyar Nőegyesületek Lapjának* pedig szerkesztőségi tagja volt. A Szövetség választójogi bizottságának elnökéül is megválasztották.

1919-ben már az unitáriusokat képviselte a MANSz megalakulásakor, amely a későbbiekben egyértelműen az újkonzervativizmus női bázisát jelentette. (Korábbi női munkatársainak nagy részével együtt csatlakozott a szervezethez, amely a feministáktól már minden tekintetben élesen elhatárolta magát.)

Kozma Flóra számára a feminizmus fogalma morális kérdés volt, a krisztusi alapelveken nyugvó legtökéletesebb haladást, modernitást jelentette, amely a nemek viszonyában nő és férfi teremtésbeni egyenlőségét hirdette. Nem egy konkrét mozgalmat és főképp nem egyes embereket jelölt vele, a feminista alapelveket számára nem a korabeli magyarországi feminista mozgalom, illetve nem annak tagjai jelentették, ezért nem is csatlakozott a feministák egyesületéhez. Mint kortársai közül sokan, az együttműködést azonban velük is, és minden más egyesülettel támogatta, ha az a konkrét, általa fontosnak ítélt ügyek előmozdítását garantálta. A nőket érintő kérdésekkel kapcsolatos állásfoglalásaiban, bár hivatkozott az egyén – nemtől független – fejlődéshez, művelődéshez, a társadalmi folyamatokban való részvételhez való jogához, érveléseiben nem az általános emberi jogok követelése, hanem a konzervatív társadalmi „hasznosság” elve dominált. Érdekéhez kötötte az adott jogosultságokat, a társadalom alsóbb rétegeihez a hagyományos „felemelő”, javító attitűddel viszonyult, míg a felső társadalmi csoport tagjainál szellemi, kvalitásbeli, „hasznossági” hierarchiát állított fel. Kozma Flóra „besorolása” problémás hasonlóan az I. világháborút megelőző időszak női mozgalmainak tipizálásához. Bár az egyén nyilvánvalóan bizonyos alapelvek mentén, morális és társadalmi határok között gondolkodott, mégis adott kérdések megítélését erősen meghatározta saját mindennapjainak tapasztalata, a konkrét, felmerülő helyi társadalmi viszonyok, helyzetek.

Kozma Flóra választójoggal kapcsolatos álláspontjának – amely elsődlegesen, mint a feminizmushoz köthető követelés él a köztudatban – változását végigkövetve láthatjuk, mennyiben voltak képlékenyek a századforduló nőmozgalmi irányzatainak határai. 1907-ben a Magyar Nőegyesületek Szövetségének közgyűlésen még leszavazták a választójogi szakosztály megalakítását.⁶⁸ 1909-ben

⁶⁸ „midőn Schwimmer Rózsának női szavazatjogi szakosztály szervezésére irányuló javaslatát Csiky Kálmánné indítványára 18 szavazattal 10 ellenében elvetette!” A M. N. Sz.-nek az 1909. évi munkásságáról szóló jelentése. *Egyesült Erővel*. 1. évf. 7. 108. (Csiky Kálmánné Gönczy Etelka számos egyesületben, többek között a Nőnevelő Egyletben tevékenykedett, tehát a nők tanulását aktívan támogatta, de a választójog ellenzőihez tartozott.)

végül megalakult a szakosztály, és Kozma Flórát választották elnökévé. Nemcsak a szervezet tagságának véleménye változott pár év alatt, Kozma Flóra álláspontja is módosult 1905 és 1909 között. Ferencz József püspöknek 1905-ben még arról írt, hogy: *„... nem régen gróf Batthyányi Lajosnéhoz az egyletet (Dávid Ferenc Egylet) képviselni lettem meghíva –... a feminista egylet elnöke előadta a nők szervezeti jogának ügyét, s miután láttam, hogy a házi asszony igen elégedetlennek látszott, de rossz magyarsága miatt nem igen tudott helyesen beszélni a dologba, a többi asszony is vonakodott az ítélet mondástól – én tehát belevágtam a szónoklatba és iparkodtam a feministáknak megmagyarázni, hogy sok minden dolog előbbre való ennél; és társadalmi viszonyaink közműveltségünk sőt közérkölcünk hogy általánosságban véve korai még e dolog.”*⁶⁹ Néhány év múlva már így emlékezett az esetre: *„Nem szégyenlem bevallani, hogy körülbelül hat év előtt még én is ellene voltam a nők választójogának és ezt Batthyány grófnő termében Schwimmer Rózsával szemben nyilvánosan meg is mondtam. Már négy év előtt a szövetség temesvári közgyűlésén – közben folyton figyelve és megfontolva úgy a hazai, mint a külföldi eszmeáramlatokat – azon négy vagy öt asszonyhoz pártoltam, a kik a nagy többséggel szemben egy választójogi szakosztály megalakulását kívánták – természetesen hiába. Tovább figyelve a jelenségeket, ma már magam tettem meg az indítványt és a még négy év előtt merev ellentáborat képező hatalmas asszonytábor, becsületesen és nyíltan bevallva a korszellem fejlődését és a fordulat szükségességét, óvatosan, nemesen, de egyhangú határozattal, habozás nélkül lépett e haladás útjára... Ez megfontolt és kidolgozott program, csendes kis előmunkálat, mely becsülettel és hűséggel akar segédkezést nyújtani a fokról-fokra emelkedő korszellemnek.”*⁷⁰ A közvélemény előtt egyik főérve az volt, hogy a nők egyesületi munkája ott, ahol a törvények megalkotásába nincs beleszólásuk, csak tűzoltás, és csak az azok által kiváltott problémák megoldására használják őket, amit pedig egyszerűen képmutatásnak tartott.⁷¹ Az I. világháború idején, az 1917-es választójogi vita kapcsán pedig Schwimmer Rózsáról – aki egyébként az általános választójog híve volt – már úgy nyilatkozott, mint a női érdekek egyik legkiválóbb harcosáról: *„Ebben a bizonytalan erkölcsű és kapkodó világban a legfelelősebb és legmegnyugtatóbb lelkünk számára a tisztán látó és magasabb erkölccsel dolgozó munkás látása és meghallgatása. ...ezt sohasem éreztem erősebben, mint Schwimmer Rózsa április előadásán, melyet a nők választójogáról – kapcsolattal a béke eszmével –*

⁶⁹ Perczel Ferencné levele Ferencz Józsefhez, h. n. d. t. MUEKvGyLt. 55. Ferencz József unitárius püspök hagyatéka.

⁷⁰ Uo. 15.

⁷¹ Uo. 12–13.

tartott óriási közönség előtt a Lloyd dísztermében... Soha senki szorosabban nem azonosította a legmagasabb teóriát a mindennapi gyakorlati törekvéssel Schwimmer Rózsnál. Ezen gyakori kijelentésemre nagyon sokan – s nem minden gúny nélkül – azt kérdezik tőlem, hogy hát a nők választójogát a feministáknak ezt a legvégén minden alkalommal kijátszott ütőkártyáját még én is, aki magát elsősorban keresztény munkásnak tartja, a legmagasabb ideálok közé sorozom?... A feminizmus, a nők választójogát nem végcélnak, hanem eszköznek kívánja az összes asszonyokkal közösen óhajtott Isten országának: az állandó békének és állandó általános erkölcsnek megteremtésére...⁷²

Kozma Flóra története segít megérteni számunkra, hogy az életút során, különböző külső hatásokra hogyan alakul át az egyén szemlélete, viszonya a társadalom új jelenségeinek, problémáinak megítéléséhez és megközelítéséhez. Ugyanakkor ez az életút azt is megmutatja, hogy a hasonló identitású, és lényegében azonos társadalmi csoport(ok)hoz tartozó nők viszonya a modernitáshoz mennyire sokszínű és plasztikus lehet.

Kozma Flóra történetében különösen figyelemreméltó az, hogy megkísérelt egy olyan spirituális és morális alapra (az unitarizmusra) támaszkodni, amelyet a legmagasabb fejlettségűnek és a legmodernebbnek vélt. Ennek segítségével az ijesztőnek tűnő társadalmi problémákat, technikai, életmódbeli változásokat is el tudta helyezni saját értékrendjében. Így építette fel saját identitását, amelyben önmeghatározásának talán leglényegesebb elemét alkotta az a tudat, hogy a „leghaladóbbak” közé tartozik. A számára születésénél fogva adott társadalmi és mentális teret kiszélesítette, kibővítette. Megőrizhette azokat a hagyományos (nemesi-polgári, nemzeti, keresztény) értékeket, amelyeket szocializációja során elsajátított, életében végig fontosnak tartott, de ezzel párhuzamosan integrálhatta a modern világ új jelenségeit is. Úgy érezhette, részt vesz a társadalom tökéletesítésében, saját társadalmi közege számára a modernitás adoptálásában.

⁷² Perczelné Kozma Flóra: Schwimmer Rózsa. *Nők Lapja*, 2. évf. 1917/ 5. 1–2.